مجله مطالعات حقوقی پانتا

شماره ۳۵ ،
دوره اول ، سال
چهارم ،
زمستان ۱۳۹۸
صص ۳۱-۴۲

بررسی فعالیت‌های علمی عصر عباسی و نقش خلفا در نهضت علمی جهان اسلام

سید محمد احمدی مقدم [۱]، امیر عباس مهدوی فرد [۲]

چکیده

این موسسه علمی که آن را خزانهٔ الحکمه هم میگفتند در زمان هارون الرشید در شهر بغداد بین سال‌های (۱۷۰ تا ۱۹۳ هجری) تاسیس شد و در زمان فرزند هارون یعنی مامون به اوج عظمت و شکوه و بزرگی خود رسید. بیت‌الحکمه مرکز اصلی برای بیان و ترجمه کتاب‌های بیگانه به زبان عربی بود. در واقع از اصلی ترین مراکز تجمع دانشمندان و عالمان ایرانی و یونانی بشمار میرفت. بطوری مسولان و اداره کنندگان در اغلب موارد ایرانی بودند و همین امر باعث شده بود که قسمتی از کتاب‌ها و منابع ایرانی در این موسسه نگهداری شده و در همانجا ترجمه می‌شدند. بنابراین شایسته ذکر است که منبع اصلی برای حفظ و نگهداری کتب در دوره عباسی بیت‌الحکمه بوده است. از جمله بزرگانی که در این موسسه مشغول بکار بوده‌اند میتوان به ابوسهل فضل بن نوبخت و خاندان ماسرجیس، خاندان بختیشوع، ابن مقفع، خاندان نوبخت، ابوزکریا و یوحنا بن ماسویه و خاندان جلیل و حنین اشاره کرد. بنابر بر گفته‌های مورخان این موسسه فرهنگی و علمی‌تا حمله مغول به بغداد فعالیت داشته است.

کلمات کلیدی: بیت‌الحکمه، هارون الرشید، مامون، عباسیان

[۱] نویسنده مسئول: دانش آموخته رشته الهیات و معارف اسلامی گرایش تاریخ تمدن و ملل اسلامی، دانشگاه قم ،دانشکده الهیات
[۲] دکترای تخصصی تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه قم دانشکده الهیات

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-18]

مقدمه

بزرگ‌ترین و معتبرترین کتابخانه‌های جهان اسلام در سده‌های نخستین اسلامی‌در بغداد را بیت‌الحکمه می‌دانند که می‌توان آن را نخستین کتابخانه عمومی‌یا نیمه‌عمومی و دانشگاهی در تاریخ اسلام دانست. در منابع اسلامی، این کتابخانه به اسامی‌گوناگونی چون خزانه‌الحکمه، خزانه‌المأمون، خزانه‌الکتب و دارالحکمه معرفی شده است. هدف از این تحقیق بررسی ابعاد این موسه عظیم شامل تاریخچه و نهضت ترجمه و دوره‌های آن و ابعاد امور مالی و مدیریت آن است. در مورد بیت‌الحکمه تاکنون تحقیات مفصلی صورت نگرفته است و هرچه بوده آن را در قالب ضمیمه تاریخ حکومت عباسیان آورده اند.

روش تحقیق

روش تحقیق در این مقاله بصورت تحلیلی توصیفی میباشد، که براساس رجوع به منابع دست اول و سایر منابع موثق انجام میشود. این تحقیق در نظر دارد به توصیف و تفسیر شرایط و روابط موجود در موسسه بپردازد و در نظر دارد میزان اهمیت تاسیس بیت‌الحکمه و رهیافت‌های ناشی از آن را تجزیه و تحلیل نماید همچنین این تحقیق در پی آن است که تاثیر کتاب‌های ترجمه شده را بر فرهنگ و بینش مردم را مشخص نماید. این یک تحقیق برآوردی است که هیچگونه نظریه‌ای را مطرح نمیکند بلکه طرفا موقعیت و دستاوردها را توصیف می‌کند.

پیشینه تحقیق

بیت‌الحکمه عظیم‌ترین موسسه اسلامی‌بود که در عصر عباسیان ایجاد گردید. در کتاب تاریخ فلسفه اسلامی‌جلد یکم از بیت الحمکه در ذیل نهضت ترجمه سخن بمیان می‌آیدو در کتاب تاریخ تمدن اسلام جلد سوم جرجی زیدان به نحوه استفاده مردم از امکانات در طول حکومت خلفای عباسی آن اشاره شده ویی ا در کتاب ظفرنامه، قسم الاسلامیه جلد سوم حمدالله مستوفی و حمدالله بن ابی بکر مامون را موسس معرفی میکند لذا در این مقاله سعی شده است تا به تفصیل در مورد تاریخچه و نهضت ترجمه مسلمانان همچنین سازمان‌های مالی و اداری آن تحقیق و بررسی شود.

تاریخچه

در واقع در اوایل دولت عباسیان بدلیل مناسبات با ملتهای مختلف لزوم مرکز علمی‌در قلب جهان اسلام احساس میشد. در این عصر دولت عباسی اقدام به تاسیس مدارس و کتابخانه‌های زیادی کرد. کتابخانه‌های عمومی‌از دیگر مراکز علمی‌بود که در بغداد تاسیس شد از جمله کتابخانه بیت‌الحکمه بود (منذر، ۱۳۸۵). این موسسه علمی‌که آنرا خزانۀ الحکمه هم میگفتند در عصر هارون الرشید عباسی بعد از ۱۷۰ هجری در بغداد تاسیس شد و در زمان خلافت مامون بعد از ۱۹۸ هجری بکمال خود رسید (عبدالحی، ۱۳۸۰).

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-18]

معمولا پادشاهان و فرمانروایان برای استفاده مردم کتابخانه عمومی‌تاسیس می‌کنند و نخستین فرمانروایان مسلمان مه به این کار پسندیده مبادرت نمودند خلفای عباسی بودند اگرچه در زمان بنی امیه نیز کتابخانه هایی بوده (زیدان، ۱۳۷۲). آنچه که مسلم است این که بیت‌الحکمه در عصر خلافت عباسی شکل گرفته است ولی در مورد اینکهدر زمان کدام خلیفه تاسیس شده است اختلاف نظر وجود دارد. آشنایی مسلمانان با اصطلاحات خاص فلسفه و منطق با ترجمه کتب فلسفی و منطقی به عربی آغاز شد که دوره شتاب آن به تاسیس بیت‌الحکمه در سال ۲۱۵ هجری توسط مامون خلیفه عباسی بر میگردد (سبحانی تبریزی، ۱۳۸۷). بعضی از قرائن حاکی از آن است که هسته اصلی کتابخانه و مرکزی که سپس خزانهٔ الحکمه یا بیت‌الحکمه نام گرفت در همین روزگار و به دست یحیی برمکی بنیاد شد (سجادی، ۱۳۸۵). بهرحال شکل گیری و تاسیس بیت‌الحکمه بعنوان مرکزی جهت تحقیق و بررسی و پژوهش و ترجمه امری واجب و ضروری مینمود تا مسلمانان با علوم مختلف آشنا گردند و بتواند استعدادها و نبوغ خود را شکوفا نمایند. بعد از بنای بغداد و انتقال مرکز خلافت به بنی عباس عده‌ای از ایرانیان دانشمند بسمت وزارت برگزیده شدند و بیت‌الحکمه را تاسیس کردند و اطراف و اکناف جهان دانشمندان را گرد آوردند و علاوه بر بیت‌الحکمه در شهرهای نزدیک بدار خلافت حوزه‌ها و مراکز علمی‌دیگر بوجود آمد و برای اثبات مسائل دینی بازار منطق جدل و مناظره رونق یافت و مذاهب کلامی‌خاص بوجود آمد (سجادی، ۱۳۷۵). ((یاقوت حموی)) درباره این کتابخانه مینویسد: در جهان بهتر از کتاب‌های این کتابخانه وجود نداشته و تمام کتاب‌ها به خط عالمان معتبر نوشته بوده است.

بیت‌الحکمه و نهضت ترجمه

بیت‌الحکمه مرکز تجمع علما و دانشمندان گردید و تنها مرجع نقل و ترجمه علوم طبی و ریاضی و نجومی‌و فلسفی و منطق شد (سجادی، ۱۳۷۵). در بیت‌الحکمه کتابخانه بزرگی از مجموع کتاب‌هایی که در دیرها و شهرها وجود داشت فراهم شد و شمار فراوانی مترجم و عالم بکار ترجمه و تالیف پرداختند(جعفریان، ۱۳۷۸). آنچه که پیداست این است که بیت‌الحکمه بعنوان اصلی ترین و مهمترین مکان برای ترجمه کتب و آثار مکتوب سایر ملل بود و در آن مترجمان بزرگی فعالیت داشتند. منصور به هنگام بنای بغداد (۷۶۲ م) محققان مشهوری از جمله اختر شناسان هندی را گرد هم جمع کرد؛ مامون کمک کرد که ستاره شناسی به اوج تعالی خود برسد و فرهنگستان او بیت‌الحکمه در این راه نقش بسزایی داشت (الیاس، ۱۳۷۷). وجود کتاب‌های فراوان از ایران و یونان و روم و هند در بیت‌الحکمه می‌طلبید تا نهضت ترجمه شکل بگیرد و دانشمندان با ترجمه آثار بتوانند آنها را به زبان عربی ترجمه کرده و برای استفاده مسلمانان در اختیار آنها قرار دهند. محمد بن موسی خوارزمی کتاب جبر و مقابله خود را به دستور مامون عباسی نگاشت همچنین خاندان آل نوبخت نیز از خاندانهای فرهیخته بغداد بودند که برخی از آنها در کار ترجمه آثار فارسی به عربی مهارت داشتند (جعفریان، ۱۳۷۸). بیت‌الحکمه نهضت ترجمه و انتقال اندیشه‌های مکتبی، ابراز نظرات علمی، کلامی و فلسفی و بسیاری از پیشرفت‌های جغرافیایی در این دوره صورت گرفت (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۰). در واقع این ترجمه‌های دانشمندان مسلمان بود که باعث پایه گذاری علوم مختلف شد. پس از آنکه آثار نویسندگان و منجمان و فیلسوفان یونانی در علم

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-18]

جغرافیا به عربی ترجمه شد و تصورات، نظریات و نتایج رصدهای نجومی‌در اختیار مسلمانان قرار گرفت، زمینه‌ای فراهم گشت تا جغرافیا بر پایه‌های علمی‌بنا شود، تاثیرات ایرانیان بدون شک بر جغرافیای ناحیه‌ای و وصفی و نیز در نقشه نگاری قابل توجه بود (قرچانلو، ۱۳۸۲). هارون و مامون مترجمان زیادی را بکار گرفتند تا در زمینه‌ها و علوم مختلف دست به ترجمه آثار ملل مختلف و حتی تالیف بزنند در این دوره بیشترین آثاری که به زبان عربی ترجمه گردید در عرصه‌های تاریخی و ادبی بود.

دوره‌های نهضت ترجمه

دوره اول: (خلافت منصور تا هارون الرشید) در این دوره اولین قدم‌های نهضت ترجمه برداشته شد. از ویژگی‌های بارز این دوره میتوان به حضور اطبا و منجمان و ادیبان در دربار خلافت عباسی اشاره کرد. طبقه اول مترجان این دوره، نوبخت منجم، عبدالله بن مقفع، جورجیس بن بختیشوع و فرزندش جبریل بن بختیشوع، یوحنا بن ماسویه نصرانی، ابوسهل فضل بن نوبخت، علان شعوبی و تئوفیل منجم بودند(جان احمدی، ۱۳۸٦).

دوره دوم: (خلافت مامون تا مقتدر)این دوره را عصر طلایی نامیده‌اند هرچند که بعد از مامون نشانه‌های سستی و بی تدبیری خلفا نمایان است. از ویژگی‌های این دوره منظرات کلامی و خطابه و فعالیت متکلمان معتزلی است. عده‌ای از نخبگان ترجمه این دوره عبارتند از: احمد بن عبدالله حاسب مروزی ملقب به حبش، حبیش بن حسن اعسم نصرانی، حسن بن سهل بن نوبخت، قسطا بن لوقا بعلبکی، ابویعقوب بن اسحاق کندی، حنین بن اسحاق، عیسی بن ابراهیم، یحیی بن ابی منصور، یوحنا بن بطریق، خاندان خوارزمی‌و حجاج بن یوسف بن مطر (جان احمدی، ۱۳۸٦).

دوره سوم: (از سال ۳۰۰ هجری تا نیمه اول قرن چهارم) این دوره عصر افول نهضت علمی‌ملمانان است. از ویژگی‌های این دوره ضعف دربار و رقابت دانشمندان و کاهش اعتبار بیت‌الحکمه است. برخی از نامداران این دوره عبارتند از: ابوبشر متی بن یونس، ثابت بن قروه، یحیی بن عدی، عیسی بن اسحاق، هلال بن ابی هلال حمصی و ابوالخیر الحسن بن سوارز مشهور به ابن خمار (جان احمدی، ۱۳۸٦).

تشابه بیت‌الحکمه با سایر کتابخانه ها

بیت‌الحکمه از چند جهت با کتابخانه‌های اسکندریه و جندی‌شاپور شباهت داشته است:

۱. اهتمام بیت‌الحکمه به حکمت قدیم در یونان، روم و ایران و کوشش مؤسسان آن در فراهم آوردن کتب مربوط و انتقال معارف یونانی به زبان عربی؛ چنان‌که اسکندریه و گندیشاپور نیز چنین جنبشی داشتند تا آنها را به رنگ شرقی درآورند.

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-18]

۲. اعزام هیأت‌های تحقیق و جست‌وجو جهت یافتن کتب مختلف در کشورهای همجوار سرزمین‌های اسلامی‌و ارتباط با پادشاهان و حاکمان آن کشورها برای به‌دست آوردن میراث فرهنگی آنان از طرف مؤسسان بیت‌الحکمه؛ چنان‌که بطالسه در مصرو پادشاهان ایران نیز همین کار را برای غنی ساختن کتابخانه‌های اسکندریه و دانشگاه گندیشاپور انجام می‌دادند.

۳. انتخاب زبده‌ترین مترجمان و جمع‌آوری عالمان و متفکران برای کار در بیت‌الحکمه از جانب هارون و مأمون در بغداد؛ یعنی همان کاری که بطالسه و پادشاهان ایران برای گردآوری عالمان و دانشمندان از نقاط مختلف جهان، مخصوصاً یونان در اسکندریه و گندیشاپور به‌عمل می‌آوردند.

٤. گوناگون بودن کارهای فرهنگی در بیت‌الحکمه؛ به این معنا که در این مرکز بخش‌ها و قسمت‌های مختلفی جهت کارهای متنوع تحقیقی، علمی، ترجمه، تألیف، استنساخ، تدریس و جز آنها درنظر گرفته شده بود؛ چنان‌که در اسکندریه و جندیشاپور نیز بخش‌های مختلفی برای فعالیت‌های علمی‌وجود داشت. با توجه به این شباهت‌ها، می‌توان نتیجه گرفت که فکر تأسیس بیت‌الحکمه توسط خلفای بنی‌عباس تقلیدی از مؤسسان اسکندریه و جندیشاپور بوده است.

کیفیت جمع آوری کتاب‌ها

سنگ بنای کتابخانه بیت‌الحکمه بغداد را مخازن کتب خلفای عباسی پیش از هارون‌الرشید تشکیل می‌داد. هارون الرشید کتابخانه شخصی خود را به آنجا منتقل کرد و کتاب‌هایی را که از پدرش مهدی و از پدربزرگش منصور جمع کرده بود به آن اضافه کرد. نحوه جمع آوری کتاب‌ها گاهی با مشقت و دشواری همراه بوده است. مامون گروهی از اشخاص من جمله حجاج بن مطر و ابن بطریق و سلم سرپرست بیت‌الحکمه و غیره را به روم فرستاد، آنها هرچه کتاب پیدا کردند حمل نمودند و دستور دادند آنها را انتقال دهند و تمام آنها به دارالحکمه منتقل شد. همچنین محققان دولت اسلامی‌کپی از نوشته‌های خود را در انجا ضبط و نگهداری میکردند و نیز این دانشمندان پاداشهایی از خلفا دریافت میکردند (داخیل، ١٤٢٣). بیت‌الحکمه در زمان مامون به اوج شکوفایی رسید بدلیل رغبت مامون به فلسفه و علوم عقلی و هزینه‌ای که در این راه انتقال این کتاب‌ها از روم و سایر مناطق صرف کرد(داخیل، ١٤٢٣). هارون ترجمه‌های عربی کتب طبی و علمی‌و تالیفات اسلامی‌را در آنجا جمع کرده و یحیی بن خالد برمکی از هند کتاب‌هایی آورده به آن افزود، سپس که هارون آنقره و سایر شهرهای روم را گشود مقداری کتاب از سایر نقاط به بیت‌الحکمه فرستاد(زیدان، ۱۳۷۲). بسیاری از کتاب‌ها را بزرگان و امیران دیگر کشورها به بیت‌الحکمه تقدیم میکردند و در موارد متعدد کارگزاران بیت‌الحکمه برای خرید کتاب‌ها بهای گزافی می‌پرداختند(جمعی از نویسندگان و ولایتی، ۱۳۸۹). بیت‌الحکمه کتابخانه بزرگی بود و کتاب‌هایی که خلفا در فتوحات آسیای صغیر و انقره و عموریه بدست آورده بودند در آن جمع شده بود و در آن کتب یونانی و پهلوی و سریانی و قبطی و عربی وجود داشت (حبیبی، ۱۳۸۰). مامون میراث یونانیان، هندیان، ایرانیان و اعراب را یکجا گرد آورد و به منظور غنی تر ساختن این مجموعه، پاره‌ای از اسناد و اشعار دوره جاهلیت و خطوط و نامه‌های قبل از اسلام را نیز بدان افزود (زمانی قمشه ای، ۱۳۸۷). راه‌های دیگر گردآوری کتاب در بیت‌الحکمه عبارت بوده است از:

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-18]

۱. عزام هیأت‌های علمیو کتابشناسان ورزیده به شهرهای روم شرقی و ایران و هند و دیگر سرزمین‌ها برای شناسایی و تهیه و خرید و انتقال کتب

۲. گنجاندن ماده و شرطی در پیمان‌نامه‌های صلح منعقدشده میان هارون‌الرشید و مأمون با سلاطین و حکومت‌های شکست خورده، مبنی بر این که این پادشاهان و کشورها موظفند برخی کتاب‌های کتابخانه‌های کشور خویش را به بغدادمنتقل سازند که از این رهگذر کتاب‌های بسیاری در بیت‌الحکمه فراهم گردید.

۳. ۳. مکاتبه هارون و مأمون با پادشاهان و حاکمان کشورهای همجوار که در نامه‌ها خواسته شده بود برای بیت‌الحکمه کتاب ارسال دارند.

مدیریت

از چگونگی اداره بیت‌الحکمه اطلاع دقیق در دست نیست، جز این که افرادی از برجسته‌ترین دانشمندان آن روزگار از جانب هارون‌الرشید و مأمون برای سرپرستی بخش‌هایی از آن انتخاب می‌شدند که از آنان با عناوین صاحب بیت‌الحکمه، خازن بیت‌الحکمه و امین دارالترجمه یاد شده است. این افراد چنان‌که در برخی منابع تصریح شده هر یک ریاست بخشی از بیت‌الحکمه را بر عهده داشته است. مشهورترین آنها عبارتند از:

۱. سهل بن هارون فارسی، ادیب، شاعر و حکیم شعوبی که گویا نخستین کسی است که به عنوان مدیر و رئیس بیت‌الحکمه و یا چنان‌که در منابع آمده، صاحب بیت‌الحکمه معرفی شده است.
۲. سعید بن هارون، برادر سهل که از او به عنوان شریک سهل در اداره بیت‌الحکمه نام برده‌اند.
۳. سَلَم و یا به قولی سلمان که از او نیز به عنوان همکار سهل و صاحب بیت‌الحکمه یاد شده است. به احتمال قوی، این سه نفر در زمان هارون‌الرشید و مأمون ریاست بیت‌الحکمه را بر عهده داشته‌اند.
٤. توفیل بن تومارهاری که در عهد مهدی عباسی، ریاست گروه مترجمان کتب قدیمی‌یونانی را برعهده داشته سپس در زمان هارون‌الرشید، ریاست بخشی از بیت‌الحکمه با او بوده است.
۵. یحیی بن ماسویه (یوحنّا بن ماسویه) که در سال ۱۹۰ ق. ریاست گروه مترجمان کتاب‌های یونانی بیت‌الحکمه را برعهده داشته و کاتبانی ماهر در خدمت او بوده‌اند، وی تا زمان متوکل نیز زنده و بر سر کار بوده است. سند بن علی یهودی که ریاست رصدخانه بیت‌الحکمه بغداد را برعهده داشته است.
٦. یحیی بن ابی منصور منجّم که به گفته قفطی در زمان هارون متولی بیت‌الحکمه و یا متولی خزانه الحکمه بوده و ریاست رصدخانه بغدادرا نیز بر عهده داشته است.
۷. یوحنّا بن بطریق فیلسوف، که ریاست دارالترجمه کتب فلسفی را برعهده داشته است.

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-18]

۸. حُنَین بن اسحاق که ریاست دارالترجمه کتب پزشکی و مسئولیت هماهنگ‌سازی کارهای ترجمه‌شده و وارسی و تصحیح آنها را عهده‌دار بوده و خود نیز کتب سریانی را به عربی ترجمه می‌کرده است.
۹. اسحاق بن حُنَین که در فضل و صحّت نقل و ترجمه کتب از لغات یونانی و سریانی به عربی همانند پدرش بود و در آشنایی به زبان عربی بر پدرش برتری داشت.
۱۰. حُبَیش بن حسن اَعْسَم مسیحی، از شاگردان حُنَین که از سریانی به عربی ترجمه می‌کرد.
۱۱. حجاج بن مطر که ریاست دارالترجمه ریاضی را بر عهده داشته است.
۱۲. حسن بن مرار ضبّی، معروف به صنوبری حلّی که مدتی ریاست دارالحکمه را عهده‌دار بوده است.
۱۳. عمر بن فرّحان طبری که رئیس دارالترجمه کتب نجوم بوده است.

از افراد دیگری چون عباس بن سعید جوهری، ثابت‌بن قُرّه، ابومعشر منجم و کندی نیز به‌عنوان مترجمان بیت‌الحکمه نام برده‌اند. البته تعداد کسانی که با بیت‌الحکمه همکاری داشته‌اند بسیار است. فهرست اسامی‌کسانی که در زمان هارون و مأمون و بعد از آنها در دارالحکمه به کار ترجمه و تألیف اشتغال داشته‌اند، همراه با نام کتاب‌هایی که تألیف و ترجمه کرده‌اند در قرن اول و دوم از مقاله هفتم کتاب الفهرست ابن ندیم و در کتاب عصرالمأمون رفاعی آمده است. آنان کتاب‌های متعددی از زبان‌های مختلف یونانی، رومی، فارسی، پهلوی، هندی، قبطی، نبطی، عبرانی، سریانی، آرامی‌و برخی زبان‌های دیگر به عربی ترجمه کرده‌اند. در این مرکز علمی‌و فرهنگی، عده‌ای دیگر با عناوین کاتب، ناسخ و مجلِّد نیز به کار اشتغال داشته‌اند. بعضی از آنان عبارتند از:

۱. علاّن بن حسن شعوبی ایرانی از بزرگان برامکه، که عالِم به انساب بوده و تألیفاتی نیز داشته است وی پیش از سال ۱۸۷ ق. در بیت‌الحکمه به استنساخ کتب مشغول بوده است.
۲. ابن ابی‌الحُرَیش که مجلّد و صحّاف بوده است.

عده‌ای از دانشمندان هم در بیت‌الحکمه به تألیف و تصنیف اشتغال داشته‌اند که در متون و منابع اسلامی‌به آنها اشاره شده است. از جمله این افراد می‌توان به یحیی بن زیاد فرّاء اشاره کرد. از کتاب‌هایی که در بیت‌الحکمه بغداد تألیف شده و مؤلف آن هرثمی‌شعرانی است. هم‌اکنون به صورت خطی در کتابخانه کوپریلی در ترکیه به شماره ۱۳۹٤ و به نام الفنون الحربیه (کتاب‌الحیل) موجود است.

امور مالی

درباره وضع مالی و تأمین بودجه و مبالغ آن اطلاع دقیق و روشنی در دست نیست؛ چنان‌که درباره تعداد کسانی که در بیت‌الحکمه به کار علمی‌و اداری اشتغال داشته‌اند نیز آگاهی چندانی نداریم. همچنین مشخص نیست که حقوق این افراد به چه صورت و به چه میزانی پرداخت می‌شده است. اما این که گروه بسیاری از دانشمندان برجسته اسلامی‌از اقصی نقاط سرزمین‌های اسلامی‌به این مرکز علمی‌جلب شده و در آن به کار اشتغال داشته‌اند، نشان می‌دهد که اولاً این مرکز از شهرت بسیاری برخوردار بوده است؛ ثانیاً حقوق

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-18]

و حق‌الزحمه‌ای که به آنان پرداخت می‌شده چنان قابل توجه بوده که افراد بسیاری را به سوی خود جلب می‌کرده است؛ و ثالثاً بیشتر افرادی که در این مرکز کار می‌کرده‌اند از مشاهیر، عالمان و نخبگان شخصیت‌های علمی‌بوده‌اند. طبیعی است که پرداخت حقوق باید بر مبنای رتبه علمی‌آنان محاسبه می‌شده است. از خلال چند گزارش که راجع به پرداخت حق‌الزحمه و حقوق ماهانه در منابع آمده است، می‌توان موازنه‌ای تقریبی راجع به پرداخت حقوق و مخارج ماهانه و سالانه سنگین بیت‌الحکمه در آن روزگار به‌دست آورد. در گزارشی از ابن ابی‌اُصَیْبَعه به نقل از سجستانی آمده است که بنو شاکر (محمد، احمد، و حسن) که خود در بیت‌الحکمه به کار ترجمه اشتغال داشته‌اند، عهده‌دار پرداخت حقوق به برخی دانشمندان نیز بوده‌اند و نوشته‌اند که اینان به کسانی چون حُنَین بن اسحاق، اسحاق بن حنین، ثابت بن قُرّه، حُبَیش بن حسن اعْسَم و جمعی دیگر ماهانه پانصد دینار پرداخت می‌کرده‌اند. در گزارش دوم آمده است که مأمون به حُنَین بن اسحاق که کتب یونانی را ترجمه می‌کرده به وزن کتاب‌های ترجمه‌شده طلا می‌پرداخته است. در گزارش سوم آمده است که محمد بن عبدالملک زیّات که در زمان الواثق عباسی سمت وزارت داشته، برای مترجمان و ناسخان در هر ماه معادل دوهزار دینار حقوق پرداخت می‌کرده است. بنابراین، می‌توان گفت که مخارج ماهانه بیت‌الحکمه رقمی‌بیش از بیست‌هزار دینار در ماه بوده و این مبلغ غیر از مخارجی است که ماهانه در بیت‌الحکمه برای تهیه مُرکّب، کاغذ، تجلید، خرید کتاب و خوراک ساکنان بیت‌الحکمه و ملازمان آنجا و کتابخانه بوده است.

تأثیر بیت الحکمه در جهان اسلام

بیت الحکمه شهرت بسیاری در جهان اسلام دارد، زیرا نخستین کتابخانه علمی است که در آن علما، مترجمان و محققان با تشویق خلفا گردهم آمدند و بسیار برجسته شد. تأسیس بیت الحکمه منجر شد تحولات فکری و علمی در همه بخش های جهان اسلام ایجاد شود. کتاب‌های موجود در این کتابخانه بسیار زیاد بود، این علاوه بر کتابخانه مراکز پژوهش و انتشار اندیشه‌های مورد علاقه حکمرانان نیز بودند(حورانی، ۱۳۸٤). در زمینه نهضت علمی‌در خصوص ترجمه آثار هندی بخش اعظم این آثار را منابع طبی و داروشناسی این سرزمین تشکیل میداد که برمکیان ظاهرا با آن آشنایی و بدان رغبت تمام داشتند و میدانیم که برمک و خالد هردو در پزشکی قوی دست بودند(سجادی، ۱۳۸۵). نهضت ترجمه و تاسیس بیت‌الحکمه در دارالخلافه بغداد در قیروان نیز مورد تقلید امرای اغلبی قرار گرفت و دومین بیت‌الحکمه جهان اسلام در این شهر توسط امرای اغلبی تاسیس شد، مهمترین ماموریت این بیت‌الحکمه، جمع آوری و ترجمه کتب لاتینی و یونانی به ویژه در زمینه طب به زبان عربی بود(شهید پاک، ۱۳۸۹). هرچند ایراداتی به نهضت ترجمه و کارهای صورت گرفته در بیت‌الحکمه وارد است. نهضت ترجمه در عصر امویان و عباسیان ضابطه خاصی نداشت و هدف نقل دانش رومی‌و یونانی و قبطی و ایرانی به زبان عربی بود، هرچند بخشی از محتویات آن با اصول مسلم اسلام سازش نداشته باشد، متون علمی‌و فلسفی از نظر افکار الحادی به پایه‌ای بود که حتی خود مسیحیان اجازه نمی‌دادند که این کتاب‌ها در اختیار مستضعفین فکری مسیحی قرار گیرد(سبحانی تبریزی، ۱۳۷۸).

دانشمندان، مترجمان و دانش‌آموخته‌های بیت‌الحکمه

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-18]

۱. ابوسهل‌فضل‌بن‌نوبخت: مترجم آثار فارسی به عربی بود.
۲. ابوالعباس نوبختی. فرزند ابوسهل که آثاری را از پهلوی به عربی بازگرداند.
۳. محمدبن‌موسی خوارزمی(فوت ۲۳۲ قمری). ریاضی‌دان و اخترشناس ایرانی که مبحث پراکنده‌ی دانش جبر را گردآوری کرد و کتاب جبر و المقابله را نوشت.
٤. یحیی‌بن‌ابی‌منصور. اخترشناس برجسته‌ی ایرانی که پسران موسی زیر نظر او پرروش یافتند.
۵. بنوموسی(پسران موسی). دانشمندان ایرانی‌تبار که یکی در ریاضی، یکی در مکانیک و دیگری در اخترشناسی چیره بود و آثاری را نیز ترجمه و نگارش کرده‌اند.
٦. حنین بن اسحاق(فوت ۲۵۹ قمری). برجسته‌ترین مترجم جهان اسلام بود که در سال ۲۱٤ به سفارش پسران موسی به ریاست بیت الحکمه برگزیده شد.
۷. اسحاق‌بن‌حنین(فوت ۲۹۸ قمری). برخی از آثار اقلیدوس و ارشمیدوس و بخشی از رساله‌ی متافیزیک ارسطو را ترجمه کرده است.
۸. حبیش‌بن‌حسن(فوت ۲٦۰ قمری). خواهرزاده‌ی حنین‌بن‌اسحاق و پزشک و مترجم توانایی بود که به گفته‌ی حنین‌بن اسحاق، ۳۵ رساله از آثار جالینوس را به عربی ترجمه کرده است.
۹. ثابت‌بن‌قره. از بزرگ‌ترین مترجمان بیت‌الحکمه بود که با همکاری گروهی از مترجمان که زیر نظر او کار می‌کردند، توانست آثار بسیاری را از اقلیدوس، ارشمیدوس، بطلمیوس، جالینوس و آپولونیوس به عربی ترحمه کرده است.
۱۰. حجاج‌بن‌یوسف‌بن‌مطر. مامون او را به روم شرقی فرستاد و کتاب‌هایی را به بیت‌الحکمه آورد و ترجمه کرد. ترجمه‌ی اصول هندسه‌ی اقلیدوس و ترجمه‌ی مجستی بطلمیوس به عربی از کارهای اوست.

پایان فعالیت در بیت الحکمه

بیت الحکمه بغداد در سال ٦٥٦ هجری (۱۲۵۸ میلادی) دستخوش حمله مغول شد و او خزائن بیت الحکمه را بیهوده می‌شمرد و آن را به آتش کشید و برخی از کتاب‌ها را به رود دجله انداخت. گفته می‌شود به جای استفاده از خاک، از کتاب‌ها برای اسب‌ها اصطبلی ساخت. از سوی دیگر هولاکو خان نیز همه کتاب‌هایی که علما و ادبای مسلمان و غیرمسلمان به تشویق خلیفه ترجمه و تألیف کرده بودند را نابود کرد. اما همین تألیفات و ترجمه های به جا مانده به اشاعه فرهنگ میان گروه‌های مسلمان و غیر مسلمانان منجر شد که میراث بیت الحکمه برای همه مردم جهان بود و ارمغانی از میراث و تمدن را ارائه کرد، از این رو می‌توان گفت که غرب تنها از طریق مسلمانان به تمدن قدیمی و کهن انسانی دست یابد.

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-18]

نتیجه گیری

بیت‌الحکمه که در عصر طلایی محکومت عباسیان شکل گرفت در واقع میتوان آن را نوعی دوراندیشی حاکمان دانست برای توجه به علوم و دانشهای گوناگون. در طول فعالیت‌های خود توانست خدمات شایانی برای اسلام و مسلمین داشته باشد و تعداد زیادی کتاب در آن موسسه عظیم ترجمه شد و همچنین داشمندان فراوانی در آن مشغول بکار بودنداز آن جمله میتوان به ابن ماسویه، ابوسهل بن نوبخت، حنین ابن اسحاق، سهل بن هارون، سعید بن هارون، خطیب بغدادی و ابن عبد ربه و شبلی نعمانی اشاره کرد. بدلیل علاقه خلفای عباسی و دادن هدایا و حقوق‌های گزاف، دانشمندان از سراسر سرزمینهای اسلامی‌به بغداد و دارالحکمه می‌آمدند و در آن مشغول میشدند. ایر انیان در شکل گیری و همچنین در مدیریت آن نقش اساسی داشتند و تعداد زیادی از اساتید آن را ایرانیان تشکیل میدادند. تاسیس بیت‌الحکمه سبب ایجاد تحولات فکری و اجتماعی و علمی‌زیادی در میان مسلمانان شد. گرد آوری کتب از طرق مختلف انجام میشد مانند جمع آوری گنجینه‌های خلفا و یا خرید و یا هدایای حاکان و امرا. بهر روی نهضت ترجمه باعث شد که مسلمانان با آثار سایر ملل آشنا شوند و این به برکت ایجاد بیت‌الحکمه بود. سرانجام با حمله مغولان به بغداد بیت ابحکمه بطور کلی از رونق افتاد و بسیاری از کتاب‌های آن در آتش سوختند.

منابع

۱- الیاس، محمد، ستاره شناسی زمان‌های اسلامی‌برای قرن ۲۱، آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهشهای اسلامی، مشهد، ایران، ۱۳۷۷

۲- جان احمدی، فاطمه، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، دفتر نشر معارف، قم، ایران، ۱۳۸٦

۳- جعفریان، رسول، از پیدایش اسلام تا ایران اسلام{بی نا}، قم، ایران، ۱۳۷۸

٤- جمعی از نویسندگان، علل پیشرفت و انحطاط مسلمین، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، نمایندگی ولی فقیه، مرکز تحقیقات اسلامی، قم، ایران،

۵- جمعی از نویسندگان، ولایتی، علی اکبر، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلام و ایران، دفتر نشر معارف، قم، ایران، ۱۳۸۹

٦- حبیبی، عبدالحی، تاریخ افغانستان بعد از اسلام، افسون، تهران، ۱۳۸۰

۷- حکیم، منذر، پیشوایان هدایت، جلد۱۱، مجمع جهانی اهل بیت علیهم السلام، قم، ایران، ۱۳۸۵

۸- حورانی، آلبرت حبیب، تاریخ مردمان عرب، ترجمه فرید جواهر کلام، امبرکبیر، تهران، ایران، ۱۳۸٤

۹- داخیل، سلمان، کسب پیروزی در بغداد، عرب افق خانه، قاهره، مصر، ۱٤۲۳

۱۰- زمانی قمشه ای، علی، هیئت و نجوم اسلامی، جلد۳، موسسه امام صادق (ع)، قم، ایران، ۱۳۸۷

۱۱- زیدان، جرجی، تاریخ تمدن اسلام، جلد۳، امیرکبیر، تهران، ایران، ۱۳۷۲

۱۲- سبحانی تبریزی، جعفر، فرهنگ عقاید و مذاهب اسلامی، جلد۱، توحید، قم، ایران، ۱۳۷۸

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-18]

۱۳- سبحانی تبریزی، دانشنامه کلام اسلامی، موسسه امام صادق (ع)، قم، ایران، ۱۳۸۷

۱٤- سجادی، جعفر، فرهنگ علوم فلسفی و کلامی، امیرکبیر، تهران، ایران، ۱۳۷۵

۱۵- سجادی، جعفر، فرهنگ معارف اسلامی، جلد۳، کومش، تهران، ایران، ۱۳۷۳

۱٦- سجادی، محمد صادق، تاریخ برمکیان، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، تهران، ایران، ۱۳۸۵

۱۷- شهیدی پاک، محمدرضا، تاریخ تحلیلی مغرب، مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی، قم، ایران، ۱۳۸۹

۱۸- قرچانلو، حسین، جغرافیای تاریخی کشورهای اسلامی، جلد ۱، سازمان مطالعه و تدوین کتب غلوم انسانی دانشگاه‌ها، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، تهران، ایران، ۱۳۸۲

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-18]

Investigating the Scientific Activities of the Abbasid Age and the Role of the Caliphs in the Scientific Movement of the Islamic World

Abstract

This scientific institute, also known as the Fall of Al-Hikmah, was established between the years of Aaron al-Rashid in Baghdad (170 to 193 AH), and reached the height of its grandeur at the time of Aaron's son, Ma'mun. Bethlehem was the main center for translating and translating foreign books into Arabic. In fact, it was one of the main gathering centers for Iranian and Greek scientists and scholars. Officials and administrators were often Iranian, and this led to some of the books and resources being kept and translated there. Therefore, it is worth noting that the main source for preserving books during the Abbasid period was Bethlehem. Among the elders who worked at the institute were Abu Fasl bin Nabokht and the Masrjis clan, the Bakhtishou dynasty, Ibn Muqafah, the Nabokht clan, Abu Ghraiyah, and John Ibn Masawiyyah, and the Jalil and Hainan clans. According to historians, the Mughal Cultural and Scientific Institute has been active in attacking Baghdad.

Keywords: Bethlehem, Aaron al-Rashid, Maammon, Abbasid

[Downloaded from jlawst.ir on 2026-11-18]